

A MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET HELYZETE A TATÁRJÁRÁS KÖRÜLI ÉVEKBEN

Az egykorú történeti források szerint a politikai válsággal küszködő, jobbára csak a kisebb, bár szinte folyamatos határvillongásokkal és személyek közötti összecsapásokkal együttélő országot megrázta a tatárok 1241. évi beözönlése, szokatlan harcmodora és pusztításának formája. A tatárok ekkor végigszárguldottak Erdélyen és az Alföldön, benyomultak a Felvidékre, és nyugat felé átkeltek a Dunán is. Útjukat halottak tömege és hamu jelezte. Rogerius személyes élményein alapuló leírása, a korszak egyéb elbeszélő forrásai, a tényeket rögzítő levelek, valamint az újjáépítéssel kapcsolatban kiadott dokumentumok¹, s ezeken túl a korszak építészeti és művészeti emlékei tájékoztatják a leghitelesebben az utókort arról, hogy mit is pusztítottak el a tatárok 1241-ben és mi-
ben állt az ország ezt követő újjáépítése. A stílustörténet szempontjait szem előtt tartó publikációk alig térnek ki az 1241-es eseményekre.² Az összefoglaló munkák, kézikönyvek 1241 után önálló fejezettel is érzékeltethető korszakot nyitnak.³ A korszak stílusának és a kvalitásnak a tekintetében megoszlanak a vélemények⁴. Jelen feladatunkat abban látjuk, hogy — elsősorban a medievisták tájékoztatására — felvázoljuk a magyarországi művészet 1241 körüli képét.

Az ország védelmi rendszere

Források egybehangzóan állítják, hogy a legsikeresebben Esztergom volt képes ellenállni a tatárok ostromának.⁵ Az árkokkal, sáncokkal és fatornyokkal körülvett váralji településeket a tatárok könnyen bevették, a sziklacsúcson álló, a XII—XIII. század fordulóján kiépült várat azonban nem. A vár a terephez igazodó, szabálytalan alaprajzú, tornyokkal, kaputoronnyal és védőfolyosóval körülvett várfalon belül helyezkedett el. Magját a hegy legkiemelkedőbb pontján álló lakótorony alkotta. A Szent Adalbert-székesegyházon kívül egyéb egyházi intézmények, gazdasági stb. épületek is tartoztak az együtteshez. Esztergom minden bizonnyal a legrepresentatívabb és stratégiaileg is legmegbízhatóbb tatárjárás előtti királyi vár volt. Források és régészeti feltárások bizonyítják, hogy más kőből épült királyi, ispáni és egyházi központok mellett az ország kővárait gyarapíthatták a II. Endre idejében a Barcaságban letelepített német lovagrend építkezései is. Szabályos négyzet alaprajzú, fallal körülvett váraik (Keresztvár, Törcsvár stb.) az óbudai királyi vár kialakításakor

1 A források magyar nyelven is olvashatók az „A tatárjárás emlékezete” (Bp., 1981.) kötetben.

2 Pl. *Divald K.*: Magyarország művészeti emlékei. Bp., 1927.

3 *Gerevich T.*: Magyarország románkori emlékei Bp., 1938. 98. skk. o. Itt kívánjuk megemlíteni a jáki műhely eredetének és kisugárzásának sokat vitatott témáját. A kérdésre vonatkozó legfontosabb újabb publikációk: *Bogyay, Th. v.*: Normannische Invasion. In: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*. II. Baden-Baden, 1953. 3. skk. o.; *Schwarz, M.*: Der Weg normannischer Dekorationsformen in der Bauplastik nach Niederösterreich. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn. Akten der Pannonia-Konferenzen*. III. 1978. Székesfehérvár, 1979. 79. skk. o.; *Tóth S.*: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés—Építészettudomány*, XV. k. Klny. 1983. 418. o.; *Marosi E.*: A jáki apátság templommal kapcsolatos műemlékvédelmi problémák. (Kézirat, 1987.) 67. o.

4 *Dercsényi D.*: A régi magyar művészet periodizációs problémái. *Művészettörténeti Ertesztő Klny.* 1965. 94. o.

5 L. az 1. jegyzetben. Rogerius: 111. skk. o., a Székesfehérvárott 1242. febr. 9-én írt levél: uo. 113. o.

a mintakép szerepét is betölthették.⁶ Sőt, a kőből épült magánvár már ebben az időben sem lehetett szokatlan, ilyen a Székesfehérvárott összegyűlt papok levelében említett Németújvár, Fülek és Léka.⁷ Ezek első építési periódusa kevéssé ismert, de az Aba nemzetségbeli Andronicus által Füzéren 1235 előtt emelt, védőfolyosóval ellátott várfalú, belső tornyos várban már kisebb palota is állt.⁸ Nyilvánvaló, hogy a tatárjáráskor a palánkból, sáncból álló városfalak, ispáni várak, a kisenemesek mottói, fatornyai pusztultak el.

A védelmi rendszer javításán, biztosabbá tételén az érintettek a tatárok 1241. évi betörésekor is folyamatosan dolgoztak, s még új várakat is építettek. A veszedelem hírére építették a szepesiek Menedékkő várát, melyben templom is állt,⁹ Rogerius menekülése közben olasz típusú vár építésének az ötletével állt társai elé. Ugyanő, amikor Pannonhalmalól Erdély felé követte a tatár sereget, azt tapasztalta, hogy „az átvonulás után igen sok vár épült”.¹⁰

A várépítés igazi fellendülése a tatárok visszavonulása utáni évekre esik. Az építkezésben a király járt elől. A budai Várhegyen új székhely kiépítésébe kezdett. Az újabb támadástól való félelem miatt itt csak gyenge falak és bástyák épültek.¹¹ Ezzel szemben a Mária királyné anyagi áldozatvállalásával 1251—1257 között épült visegrádi a korszak hazai várépítészetének mind stratégiai, mind reprezentációs szempontból a legkiemelkedőbb alkotása lehetett. Az egymással összeköttetésben álló alsó és felső várat tornyokkal és kapukkal megerősített fal védte. A védőrendszer kiterjedt a hegy körüli völgyre, és egészen a Dunáig vezetett. Az első vár magját a monumentális, hatszögletű, ún. Salamon-toronny képezte. A felső várnak ötszögű tornya volt és királynéi palota állt benne. A vár építésére vonatkozó adatokat az alsó vár tornyának félköríves ikerablakai, s azok bimbós oszlopfői hitelesítik.¹² IV. Béla kezdeményezésére épülhetett a pozsonyi ispáni vár négyzet alaprajzú lakótornya, és szerepe lehetett a királynak a győri királyi és püspökvár lakótornyának építésében. Az utóbbinak késői román bimbós oszlopfői a XIII. század közepének emlékei. A felsorolt várakat IV. Béla annak a Duna menti várrendszernek a láncszemeiként építtette, amelyről 1250-ben IV. Ince pápához írt levelében így fogalmaz: „... nekünk és egész Európának üdvösebb lesz, ha a Dunát várakkal erősítjük, mert ez az ellenállás vize”.¹³

A Duna menti védővonal mellett a király egy határvárrendszer kiépítését is céljával tűzhatté ki. E cél érdekében emeltethette a kisebb, de a környék védelmét biztosító várakat Erdélyben (Dévát biztosan, esetleg Csicsót, Bálványosvárát, Sebesvárt stb.) és a Felvidéken (Sárospatakot, Turócot, Zólyom várát és Trencsént).¹⁴

A korszak egyik legjelentősebb királyi építkezése minden bizonnyal Veszprémben folyt. Ennek a század közepi periódusnak jelenleg egyetlen emléke az

6 Entz, G.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium* XIV. 1968. 18. skk. o.; Altmann, J.: Neuerte Forschungen der Burg der Königin in Obuda. *Acta Archaeologica*, 1982. 230. o.

7 V. ö.: 5. jegyzet, 113. skk. o.

8 Feld I.: Kutatás a füzéri várban. *Műemlékvédelem*, XXV. 1981. 71. skk. o.

9 Szepességi vagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. (Összeáll. Hain G.) Bp., 1988. 14. o.

10 V. ö.: 5. jegyzet, 146. o.

11 Gerevich L.: A budai vár feltárása. Bp., 1966. 32. skk. o.

12 Várépítészetünk. (Szerk. Gerő L.) Bp., 1975. 287. skk. o.; Schönerné Pusztai I.: A visegrádi fellegrvár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, XXVII. 1983. 225. o.

13 L. az 1. jegyzetet, 343. o.

14 Entz G.: 1968. 15. o.; Várépítészetünk 1975. 217. skk. o.; Gerevich T.: 1938. 124. sk. o.

ún. Gizella-kápolna lehet. Ebben a kápolnában egy ausztriai eredetű korai gótikus elemeket hasznosító műhely tevékenysége bontakozik ki a boltozati bordák és a zárókövek megformálásában. Ez a műhely nyilván más királyi, illetve központi építkezésekben is részt vett, és a két színes, sekrestyével ellátott palotakápolna feltehető magyarországi prototípusát alkotta meg.¹⁵

IV. Béla a személyes példa mellett különböző eszközökkel igyekezett a tetősebb személyeket, intézményeket és városokat is bevonni az ország védelmi rendszerének kiépítésébe. A források és a régészeti feltárások alapján elég sok vár épül ennek eredményeképpen. A szepesi prépost torony és palota építésére kötelezett. A veszprémi püspök Tátikán négyzet alaprajzú tornyot emel. Az egri püspök székhelyén a sérülések kijavítása mellett várfalakat és kapukat emelt, a vár északnyugati részén épített lakótornyának boltozatos földszintje jelenleg is látható. Az egyházi méltóságviselők mellett a nemesek is építkeznek. A Nagymartoniak Fraknón monumentális kör alaprajzú tornyot emelnek.¹⁶ A Héderék lékai várának építése a 70-es évekig elnyúlik. Ennek ellenére tornyának bimbós fejezettel ellátott ikerablakai és a palota földszinti középpillérsoros boltozott nagyterme a romantika késői fázisába tartoznak.¹⁷

A nemesek többsége a XIII. század második felében szerényebb várakat, lakótornyokat épít birtokközpontjaiban. Ezek többségükben egyszerűek, alapvetően a védelmi és a gazdasági funkciók ellátásának igényével készülnek (Csáktornya, Simontornya¹⁸). A városfalakhoz és a templomok erősítéseikhez hasonlóan művészettörténeti szempontból alig értékelhetők.

A tatárjárást követő három évtized erőfeszítéseinek eredményeképpen kiépült várrendszer az ország védelmének biztosítására többé-kevésbé alkalmas volt. A várak többsége azonban nemcsak anyagában, hanem alaprajzában és típusában alig haladja meg az 1241 előtt épülteket. Elenyészően kevés annak a száma, amelyeknek legalább palotájában az építető reprezentációs igénye is megnyilvánult. A szerkezeti elemek és díszítő motívumok a század első felének eredményeit őrzik.

A városok

A régészeti feltárások alapján a magyarországi városok a tatárjárást megelőző időben meglehetősen kezdetleges képet mutathattak. Többségük a királyi és püspöki székhelyek, valamint az ispáni várak közelében kialakult laza településhalmaz volt. A lakosság vallási kötelezettségének ellátására a falusi plébániák színvonalát ritkán meghaladó egyházak szolgálták, a lakóépületek többsége könnyen pusztuló anyagból készült, a városfalak sem voltak gyakoriak. IV. Béla várospolitikája ezért jórészt a tatárjárás tapasztalatainak levonásából indulhatott ki.

A király városiasodás érdekében tett legfontosabb lépése a mai Budapest területén egykor szétszórtan fekvő települések rendezése, mindenekelőtt a Vár-

¹⁵ Marosi E.: Magyarországi művészet a 12-13. században. (Histográfiai vázlat és kutatási helyzetkép). *Történelmi Szemle*, Klny. 1980/1. 147. o.

¹⁶ Az egész csoportra: Fügedi E.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 28. o.; Váráépítézetünk, 1975. címszavai, Marosi E.: Megjegyzések a 13. századi magyarországi építézet kronológiájához. *Építés-Építészettudomány*, X. 1980. 320. o.

¹⁷ Dercsényi D. — Zádor A.: Kis magyar művészettörténet. Bp., 1980. 64. o.; Gerevich T.: 1938. 125. sk. o.

¹⁸ Váráépítézetünk, 1975. 20., 245. skk. o.

hegy gyéren lakott északi részének a királyi vár erődrendszerébe való bekapcsolása, s 1246—47 körül német és magyar polgárság betelepítése. Lényegében az ekkor kialakult településszerkezet határozza meg a mait is. A rendelkezésre álló téren orsó alakban épültek ki az utcatorok, melyek egy-egy tágabb térbe torkollva plébániatemplomnak, piacnak hagytak helyet. A királyi palota előtti téren rendezték a nagy vásárokat. Az utcatorok fésűs beépítése fokozatosan valósult meg. A földszintes vagy egyemeletes házak oromfalukkal néztek az utcára. Egy vagy két szobasorosak voltak, s hosszan hátrafelé nyúltak. Széles kapujuk közepén vagy oldalt helyezkedett el. A kapuk, ablakok és a már ekkor megjelenő ülőfülkesorok többségükben csúcsívesek, henger- és körte-tagos profiljaik a romanika és a gótika határán állnak. A Várhegyen folyó telepítés mellett jelentős településrendezés folyt a váralji részeken, a mai Pesten és a Margitszigeten is.¹⁹

A budai Várat jellemző elemek a tatárjárás után fejlődésnek induló városok többségén felismerhetők. Esztergomban a vár alatti királyi város, Sopronban az ispáni vár utcái orsós elrendezésűek. Az utóbbi városban az európai városképre jellemző lakótorony a század második felében jelenik meg.²⁰ Győrött és Székesfehérvárott a vár előtt alakult ki a piac. A király koronázó székvárosában a várat és a bazilikát magába foglaló castrumtól északnyugatra fekvő, 1235-ben általa épített Szent Péter és Pál-templom környékének betelepítésére és a vár védelmi rendszerébe történő bevonására törekszik, a castrumot körülvevő, már korábban létező városrészek hátrányára.²¹ Az ispáni és püspöki székhelyek többségének polgári negyede a vár alatt épül ki (Pozsony, Veszprém, Pécs stb.). A vár nélküli városok központja a plébániatemplom lesz (Szeged). A királyi telepítéspolitikának köszönhetően alakul ki a felvidéki (Selmecbánya, Lőcse, Kassa, Gölnicbánya, Szomolnok, Radna) és erdélyi városok (pl. Kolozsvár) sora.²² A telepített városok többségét a négyzetes utcahálózat jellemzi. A város közepén kiszélesedő téren emelkedik a plébániatemplom, a piac, és itt állnak a város előkelőinek házai. A városiasodás mértékét mindenütt a koldulórendek városzsképen megjelenő templomai jelzik. Ezek legnagyobb számban a mai Budapest területén épülnek, de feltűnnek Sopronban és főként a telepített városokban is. A nagyobb, főleg királyi városokban épülnek a johanniták (pl. Nyulak szigete, Esztergom, Székesfehérvár) templomai. A városok fejlődése, kiépülése a polgárság erőtlenségénél fogva lassan és erőtlenül folyt, a szomszédos délnémet és cseh-morva területekhez viszonyítva is.

A templomépitészet és épületplasztika

A XII. század nagy építési hullámainak, majd a XII—XIII. század fordulójára tehető építkezéseknek köszönhetőek a magyarországi püspöki székesegyházak. Az 1241. évi tatárjárás során többségük kisebb-nagyobb mértékben megromgálódott. Új templom építésére azonban sehol sem volt szükség. A javítások jellegére Pécs, Eger és Gyulafehérvár régies, normannos elemei utalhatnak.

¹⁹ Budapest története I. (Szerk.: Gerevich L.) Bp., 1973. 361. skk. o.

²⁰ Sedlmayr J.: Sopron koragótikus lakótoronyai. *Soproni Szemle*, 1986/4. 326. 334 skk. o.

²¹ Fügedi E.: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár, 1967. 27. skk. o.

²² A magyarországi művészet története. (Szerk.: Dercsényi D. és Zádor A.,) (4. kiad.) Bp., 1970. 107. o.

A városiasodás ütemének megfelelően emelkednek a plébániák. A budai Vár német polgárai Mária (Nagyboldogasszony) plébániatemplomának építését IV. Béla kezdeményezi. Az építkezés első, az 1240-es évek végén kezdődő fázisában egy háromhajós, átkereszthajós bazilikális, poligonális fő- és egyenes záródású mellékszentélyes, nyugati toronypárral ellátott templomot terveznek. A délkeleti kapun még normannos motívumokat is alkalmazó műhelyt az építkezés folyamán korszerűbbek váltják fel. Egy korszerűbb boltozás következtében az alaprajz is módosul, majd az 1260-as évek végén, az utolsó szakaszban a klasszikus gótika szászországi változatát képviselő műhely mesterei veszik át a munkát. Nekik tulajdonítható a hosszház csúcsíves boltozása, a nyugati rész modernebb, plasztikusabb ornamentikája. Ez utóbbi legfejlettebb típusát az északnyugati kapu képviseli.²³ A királyi reprezentációt is szolgáló plébániatemplomnál jóval szerényebb igényvel épül a magyar polgárok Mária Magdolna tiszteletére szentelt temploma. Az egyhajós, egyenes szentélyzáródású, nyitott fedélszékű épület a Mária-templomnál későbbi alapítású, de az építetők anyagi erejénél fogva befejezése körül a Mária-templom mesterei is munkálkodhattak.²⁴ Keveset tudunk a Váralja alatti és a mai Pest településeinek plébániáiról, ennek ellenére feltételezhetjük, hogy ezek a magyarok várbeli templomához hasonlítottak. Az új királyi székhely körül kialakuló városhoz hasonlóan, a városiasodás ütemének kísérőjelenségeként, nemritkán exemptiók segítségével, országszerte új plébániák épülnek. Ezek némelyikén — főleg az ispáni városokban — a budai központ hatásának érvényesülésével számolhatunk (Sopron, Szent Mihály-templom²⁵). A telepített városok igényesebb plébániatemplomainak többségét a század első felének alaprajzi megoldásai ösztönzik. Ezt tapasztalhatjuk a Felvidéken Selmecebánya, Korpona, Hontnémeti stb., Erdélyben Vízakna, Tövis, Felek, Oltszakadát, Nagydisznód, Tövis stb. háromhajós, gyakran nyitott fedélszékű, pilléres bazilikái esetében.²⁶ A típus redukált változatai köszönnek vissza Hont vármegye néhány településén (Szász, Bátaszék, Bélabánya stb.²⁷). A plébániahálózat kiépülésekor a legnagyobb szerepet minden bizonnyal a regionális tradíciók játszották. Erre következtethetünk a Szepességben, ahol a bényi templom típusa formálhatta a szepeshelyi premontrai prépostság háromhajós, átkereszthajós, nyugati toronypáros épületét, s ennek egy variánsa bukkan fel Szepesolasziban.²⁸ Hasonló szerepet tölt be Erdélyben a kerci cisztercita apátság, mely Prázmár, Halmágy, Szászsebes, Szék stb. templomainak alaprajzi, szerkezeti és díszítőelemeken felismerhető ösztönzést nyújtott.²⁹ Az 1241 utáni várostelepítő akciók következtében és a különböző exemptióknak köszönhetően egy a szent istváni megyerendszerhez viszonyítva korszerűbb plébániahálózat alakul ki a XIII. század utolsó negyedére, végére. A plébániák jó része a század első felének vívmányait konzerválja, kisebb részük követi csupán a század közepe udvari környezetből induló klasszikus gótikus építészeti és épületszobrászatát.

A városi fejlődés fokmérője az 1241 körüli években nemcsak a plébániatemp-

23 Gerevich L. 1973. 381. skk. o.

24 Marosi E.: 1980. 147. o.

25 L.: 24. jegyzet.

26 Marosi E. 1980. 143. o.

27 L.: 26. jegyzet.

28 Ruminski, K. W.: Die Kirche St. Martin des Zipser Kapitels. *Acta Historiae Artium*, XXII. 1976. 21. skk. o.

29 Entz G.: A kerci (círtai) cisztercita építőműhely. *Művészettörténeti Értesítő*, Klny. 1963. 140. skk. o.

lomok, hanem a koldulórendi építkezések is. A domonkosok és a ferencesek első rendházai már a század első harmadában feltűntek, súlyuk a tatárjárás után nő. A Nyulak szigetén Mária királyné építtet női domonkos kolostort Margit nevű leánya számára. Az ásatások tanúsága szerint itt egy, a rendi előírásokat szigorúan követő, puritán templom épül. Az egyhajós épület síkfedémes; egyenes záródású szentélye keresztboltozatos. A hajó keleti felébe apácakarzat kerül, a nyugati homlokzat elé torony. A templom déli oldalán a kerengő körül kiépül a kolostor is. A nyugati oldalon állhatott az az épület, amelyben Mária királyné tartózkodott leánya meglátogatásakor. A kolostoregyüttes építése sok időt igényelt. Vitája szerint Margit már 1252-ben itt élt, de a felszentelésre csak 1259-ben került sor.³⁰ A Nyulak-szigeti rendházzal egy időben épülhetett a domonkosok várbeli rendháza. Ez típusában az apácákéhoz hasonlított, az eltérést a szentély előtti énekeskarzattal ellátott Letner jelenléte és a nyugati torony hiánya jelentette. A négyzet alakú kerengő körüli emeletes rendház kiépítésére a templom északi oldalán kínálkozott megfelelő terület.³¹

A domonkosoknak és a ferenceseknek több templomuk állt a tatárjárás körüli években a mai Budapest területén. Megjelentek a régebbi városokban is, de jelenlétük elsősorban a dinamikusabban fejlődő hospes településeket jellemezte. Épületeiket, akárcsak az ispotályosokét, lovagrendekét, alig ismerjük, gyakran lokalizálásuk is megoldhatatlan.

A szerzetesrendi monostorok iránti érdeklődés a XIII. század közepén megcsappant. A század első és második negyedében elkezdett nagy királyi és magánalapítású monostorok ekkorra készen vannak, illetve a befejezés előtt állnak (Zirc, Vértesszentkereszt, Bélapátfalva, Ják). A század közepe táján már csupán a király alapít néhány premontrei monostort (Szepeshely, Túróc, Csút) a frissen telepített vidékek egyházszerzetének megalapozása céljából. Ezek a monostorok is a század első felében kialakult nemzetiségi monostorok mintáját követik, illetve a szűkebb régiójukban már álló templomok nyújtanak hozzájuk előképet.³² A XIII. század közepén megalakul a pálos rend. Ezt a rendet igénytelensége teszi a nemesek szemében vonzóvá. Elhagyott épületekbe is beköltöznek, templomaik a falusi plébániák színvonalán állnak.

A jelenleg ismert Árpád-kori falusi templomok többsége a tatárjárást követő évtizedekben épült. A falusi templomépítészet fellendülése a megrongálódottak pótlásán túl az új telepítések igényeinek (Szabolcs, Szatmár) és nem kis mértékben a kisenemesség és a faluközösségek templomépítésben kifejeződő reprezentációs igényének köszönhető (Vas, Zala). A falusi templomok egyszerűek. Egyenes, vagy félköríves apszisúak, egy hajójuk nyugati oldalához torony, karzat épülhet. A XIII. század második felére csökken a centrális templom iránti érdeklődés, de a típus még nem tűnik el.³³ A falusi templomok az egyszerűségük ellenére is változatosak. Változatosságukat az egyes tájakon kialakuló divatnak (pl. téglatemplomok épülnek Zala megyében), illetve egy-egy nagyobb építkezés bizonyos formáinak, díszítőelemeinek redukált, vagy átformált átvételének köszönhetik. Közismert például a jáki bencés apátság templom elemeinek feltűnése Csemeszkopácson (kapuzat megoldása és timpanonja), Magyarszecsődön (kapu oszlopfői); az egri székesegyház kőfaragóinak tu-

30 Gerevich L.: 1973. 376. sk. o.

31 L.: 30. jegyzet és H. Gyürky K.: Az egykori budai domonkos kolostor. Bp., 1976. 15. skk. o.

32 Marosi E. 1980. 143. o.

33 Gervers—Molnár V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp., 1972. 31. skk. o.

lajdonítható a szomolyai templom gyémántmetszéssel díszített kapuja, a városi templom ívsoros párkánya,³⁴ a gyulafehérvári székesegyház ún. fejedelmi kapujának beosztása és felépítése a szász templomokon érvényesül (Holcmány, Felek, Szakadát stb.).³⁵

A XIII. század közepe épületszobrászati szempontból meglehetősen szegényes képet mutat. A század első felének főleg a nagy nemzetségi monostorok esetében tervezett monumentális ikonográfiai programjai alig valósulnak meg az építkezések elhúzódásának következtében. A század első felében megfogalmazott jelképes és kevésbé elvont ábrázolások (Krisztus menybemenetele és eljövetele: Agnus Dei, kereszt) gyakran a felismerhetetlenségig deformálódhatnak a falusi mesterek munkáin (Vas, Zala, Erdély). A XIII. századi magánkegyúri alapítások egyik célja a reprezentáció. Ennek legpregnansabb kifejezői azok a timpanondomborművek, amelyek a templom építettőjét egy devocionális kompozíció kereteiben jelenítik meg. Ez a jobbára közösségek által emelt falusi templomokból értelemszerűen hiányzik. A század közepének korszerű, a klasszikus gótikus stílust követő alkotásainak plasztikai díszítése mértéktartó.

Falfestészet

A XIII. század közepét igen kevés falfestészeti emlék képviseli. Egy részük hagyományos Maiestas-programot, krisztológiai ciklust ábrázol (Vizsoly, Hidedség). Rossz állapotuk, provinciális színvonaluk a datáláshoz és a stílusösszefüggések megállapításához kevés támpontot nyújt. A falképek másik része bizantinizáló. A veszprémi ún. Gizella-kápolna falképei — az északi fal apóstolpárjai és a keleti zárófal Kálváriája — sok restauráláson estek keresztül. Ezért az utóbbi időkig — amikor is az együttes még restaurátor kezétől érintetlen, maphorionnal fedett fej és zöldes tónussal modellált arc töredékével gazdagodott — a falképek kapcsolatainak kutatásakor csupán az ikonográfiára lehetett hagyatkozni. Ez egyértelműen Bizánc felé vezet. A bizánci impulzussal foglalkozva több ízben megfogalmazódott az az álláspont, hogy Magyarországra velencei közvetítéssel érkezett el a bizánci művészet. Újabban merült fel a veszprémi falképekkel kapcsolatban a Balkán felől érkező keleti hatás gondolata.³⁶ Tekintetbe véve a szóban forgó korszak politikai és földrajzi viszonyait, elfogadhatjuk ezt a gondolatot. Annál is inkább, mert Veszprém a királyné vára; a kifestés idején a niceai fejedelemségből érkezett Laskaris Máriaé. IV. Béla felesége hozhatott magával bizánci-balkáni, festésben jártas mestereket, hiszen leginkább ők elégíthették ki a keleti festészethez szokott királyné igényeit. Nem kizárt, hogy Veszprém, mint művészeti centrum, bizonyos szerepet vállalt a bizantinizáló irányzat magyarországi népszerűsítésében, bár közvetlen kapcsolatba egy emlékek se hozható. A jáki templom 1256-os felszenteléséhez kötött ikonszerű Szent György alakja ugyanis a bizánci elemeket a korszak salzburgi-karintiai emlékeinek nehéz stílusával ötvözi,³⁷ a lékai

34 Marosi E.: 1980. 144. o.

35 Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 107. sk. o.

36 Tóth M.: Árpád kori falfestészet. Bp., 1974. 73. skk. o.

37 Uo. 78. skk. o.

várkáporna 1260-as évek körüli álló alakját hangsúlyos rajzosság jellemzi,³⁸ a bényi körtemplom álló apostolainak és a zsámbéki Krisztus-fejnek a bizáncias körön belüli elhelyezése még megoldatlan.

Könyvfestészet

A tatárok 1241. évi pusztításai minden bizonnyal érzékenyen érintették az egyházi intézmények és magánszemélyek könyvtárait, könyvgyűjteményeit. A hiányzó könyveket pótolni kellett. Ennek ellenére, még a XI—XII. századhoz viszonyítva is, meglepően kevés kódex maradt fenn a XII. század közepe tájáról. Ez a megállapítás különösen az aranyozással és festéssel is díszített kódexekre érvényes. Mindössze két olyan kódexünk van, amelynek XIII. század közepi magyarországi használata csaknem biztos. Ezek egyike a wolfenbütteli Psalterium (Herzog-August Bibliothek, Cod. Guelf. Helmst. 52). Festett figurális és ornamentális iniciáléi francia típusú, a délnémet romanika hagyományait is feldolgozó, a szász-thüringiai Zackenstil kezdetének körébe sorolható munkák. A kódexről, nem megalapozatlanul, feltételezik kutatói, hogy esetleg IV. Béla leánya, (Szent) Margit számára készült, vagy neki vásárolták. A reprezentatív kiállítás mellett az is alátámasztja ennek lehetőségét, hogy a magánáhitatot szolgáló psalterium típusa, amibe kötetünk is tartozik, a XIII. század derekán még igen ritka.³⁹ A domonkos kódex mellett egy ferences Missale (Assisi, Ferences Könyvtár, Cod. 607) képviseli az ismertetett festői irányt. Ez a kódex azonban bejegyzései alapján már magyarországi munka lehet.⁴⁰ Liturgikus kódexeink erőteljes délnémet kapcsolatai mellett a francia könyvfestészet magyarországi jelenlétével is számolhatunk. A korszak francia, elsősorban párizsi scriptoriumai egész Európát elárasztották ún. kis bibliáikkal, jogi és teológiai munkáikkal. A hazai könyvtárak elég sok példányukat őrzik, sajnálatunkra egyikben sincs a középkori magyarországi használatot igazoló bejegyzés.

A miniálás, az illuminálás magyarországi történetében a tollrajzos iniciálék sohasem játszottak olyan domináns szerepet, mint a tatárjárást követő fél évszázadban. Ez elsősorban a társadalmi fejlődés olyan szintre jutásának köszönhető, amelyben minden intézkedés írásba foglalása természetes igény, másodsorban az írásbeliség megfelelő intézményeinek tulajdonítható. Az „incipit” iniciálé tollrajzos stílusa alapján a királyi kancelláriában másolhatták Anonymus Gestájának az 1240—50-es évek fordulójára datálható példányát is (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 403).

Ötvösség, kézművesség

A templomi liturgia, továbbá az egyházi és világi személyek reprezentatív, főleg nemesfém-ből készült használati tárgyai és ékszerei a tatárjárás viszontag-

³⁸ Uo. 76. sk. o.

³⁹ Csapodi Cs.: XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben. *Magyar Könyvszemle*, XCI. 1975. 231. skk. o.; Wehli T.: A wolfenbütteli zoltároskönyv könyvfestészeti szempontból. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Bp., 1989. 251. skk. o.

⁴⁰ *Veszprémy L.*: Egy Arpád-kori ferences kézirat Assisiben. *Ars Hungarica*, XVII. 1989. 1. 90. skk. o.

ságai közepette elkallódtak, vagy a tatárok zsákmányává váltak. A liturgikus tárgyak pusztulásának arányait a földből előkerült bronz körmeneti keresztetek imponáló mennyisége jelezheti.⁴¹ A Magyarországon nagy számban előforduló 1250 utáni limoges-i zománclap- és corpustöredékek, s nem utolsósorban a szarvasi kereszt (Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár) arra utalnak, hogy a tatárok kivonulása után a bronz körmeneti kereszteteket és egyéb liturgikus tárgyakat limoges-i kommerciális darabok importjával pótolták.⁴² A limoges-i tárgyak a XIII. század közepén nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában igen elterjedtek és kedveltnek mondhatók. Importjuk az európai viszonyok között sajátos módon, csak Magyarországon, egy egyszerűbb kivitelezésű helyi produkció kialakulásához vezetett.⁴³

A limoges-i tárgyakon és azok magyarországi másolatain kívül sem a tatárjárást megelőző, sem az azt követő évekből nem maradt fenn jelentősebb liturgikus rendeltetésű tárgy. E hiányért bőséges kárpótlást nyújt a világi reprezentációt szolgáló ötvösművek egy csoportja. A kollekció három vagy négy bizánci típusú női koronából áll (ezekből kettő ma a waweli keresztet alkotja, egyet Plockban őriznek, egynek a rajza ismert) és vállcsatok, melltűk tartoznak hozzá. A bizánci jellegű koronák 1200 körül a Hohenstaufok körében kialakult szobrászati stílust ötvözik. A Rajna—Maas-vidéki művészetnek az 1200 körüli évektől folyamatos magyarországi jelenléte, a bizánci női koronák funkciójának ismerete és ebből következően a koronák megfelelő használata a korabeli Európában leginkább a niceai származású Laskaris Mária, és a Bizáncon nevelkedett III. Bélát eszményképének tartó IV. Béla udvarában nyer értelmet, s így készítésük leginkább a magyar királyi udvar környezetében képzelhető el. Ehhez az együtteshez két, ugyancsak a király számára készült kereszt, és végül az V. István sírjában talált, 1270 előtt készült női korona tartozik. A bizánci és Hohenstauf-udvar művészete Magyarországon több évtizedes formálódás eredményeképpen a középkori ötvösség első internacionális stílusát teremtette meg.⁴⁴

Az udvari reprezentáció körébe tartozik IV. Béla aranypecsétje is. E pecsét hátoldalára a III. Béla idejében kialakult típus és a kereszt iránti speciális tisztelet jeleként az ország címere helyett a kettős kereszt került.⁴⁵ A hagyományörzéssel szemben az újítás szándéka ismerhető fel IV. Béla dénárjainak egy csoportján, melyeket pecsétjeinek trónoló királyalakja díszíti.⁴⁶ A királyi pénzverő kamara királyi igényt kielégítő alkotása lehet végül a Nyulak-szigeti domonkos apácakolostor pecsétje, melyen Margitot a trónoló Boldogasszonynak ajánlja fel a térdelő királyi pár.

A tatárjárárs kétségkívül nem jelentett éles cezurát a magyarországi művészet történetében. Bizonyos mozgást, változást azonban eredményezett. Szembetűnő az elszakadás a távolabbi művészeti centrumoktól, s helyettük egyrészt a század első fele hazai hagyományainak konzerválása, másrészt e hagyományoknak a szomszédos területek felől érkező hatásokkal történő megújítása. Az is észrevehető, hogy az építészet és a képzőművészet egyes műfajainak ori-

41 Lovag Zs.: A középkori bronzművéség emlékei Magyarországon. Bp., 1979. 5. sk. o.

42 Kovács E.: Limoges-i zománccok Magyarországon. Bp., 1968. 14. o.

43 Uo. 32. o.

44 Kovács E.: Arpádkori ötvösség. Bp., 1974. 25. skk. o.

45 Uo. 37. sk. o.

46 Huszár L.: The Art of Coinage in Hungary. Bp., 1963. 11. o.

entációja és mozgása nem egyirányú. A korábbiaknál nagyobb szerepet játszanak egy-egy terület, vagy műfaj kialakulásában a lokális centrumok. S végül, mind mennyiség, mind minőség szempontjából figyelemre méltó a királyi udvar művészete.

Tünde Wehli

THE STATE OF THE HUNGARIAN ART IN THE TIME OF THE MONGOL INVASION

Summary

The Mongol Invasion was the cause of desolation among the treasures of architecture and arts in Hungary. So far as the restorations and replacements are concerned after the withdrawal of the Mongols, the history of arts goes from one extreme to the other. On the one hand some experts argue that the dynamical reconstructions resulted in quantitative growth and stylistic renewal, on the other hand some say that they could aim only at quick and improvised replacements and restorations. This study states that both attitudes hold particular elements of truth but they are equally schematic. There are different tendencies in the branches of art after 1241 which in most cases are influenced less by the royal intentions than by the contemporary social-political changes. This is why there can be observed modern and traditional styles in different branches of art simultaneously, the appearance of the secular culture and the settling of the Hungarian arts in that of the neighbouring countries, and the parallel development with them.

Tünde Wehli

L'ÉTAT DES ARTS EN HONGRIE À L'ÉPOQUE DE L'INVASION TARTARE

Résumé

L'invasion tartare devait faire une grande destruction des monuments d'art et d'architecture en Hongrie. Dans la littérature d'histoire de l'arts l'appréciation des restaurations et des remplacements effectués après la sortie des Tartares hésite entre deux extrémités, notamment: la restauration verveuse aurait abouti à un accroissement quantitatif, à un renouvellement stylistique, ou, au contraire, la restauration aurait visé seulement de remplacer et de réédifier rapidement les trous, de combler les vides. Cette étude constate que dans les deux opinions il y a de la vérité, mais elles sont schématiques. Après 1241 dans certains genres de l'art de différentes tendances se font valoir, et, souvent, ce ne sont pas les conséquences de l'intention royale, mais celles des changements sociaux et politiques de l'époque. Il s'ensuit de là par exemple que certains genres sont caractérisés par un style moderne ou conservateur, d'où résulte également l'apparition de la culture laïque et l'intégration de l'art hongrois aux arts des pays voisins et le développement parallèle de l'art hongrois avec les arts des pays voisins.

Tünde Wehli

**DIE LAGE DER UNGARISCHEN KUNST
IN DEN JAHREN UM DEN MONGOLENEINFALL**

Resümee

Der Mongoleneinfall muß an Ungarns architektonischen und anderen Kunstdenkmälern schwere Verwüstungen angerichtet haben. Die Beurteilungen der Wiederherstellungen und Ersetzungen nach dem Auszug der Mongolen schwanken in der kunsthistorischen Literatur zwischen zwei Extremen. Der einen Meinung nach führte die schwungvolle Wiederherstellung zu einer quantitativen Zunahme und einer Erneuerung im Stil, der anderen Meinung nach verfolgte sie nur das Ziel, die Verluste und Schäden schnell und flüchtig zu ersetzen. In dieser Studie wird behauptet, daß beide Meinungen zwar Teilwahrheiten enthalten, jedoch schematisch sind. Nach 1242 setzten sich verschiedene Tendenzen in den einzelnen Gattungen der Kunst durch, und diese waren häufig weniger die Folgen der königlichen Intention als vielmehr die der zeitgenössischen gesellschaftlichen und politischen Veränderungen. Diesen ist es u. a. zuzuschreiben, ob der modernere oder konservativere Stil in der einen oder anderen Gattung zur Geltung kam, ferner, daß die säkulare Kunst erschien, und nicht zuletzt, daß die ungarische Kunst in die der Nachbarländer integriert wurde und sich mit deren Kunst parallel entwickelte.

Тюнде Вели

**СОСТОЯНИЕ ВЕНГЕРСКОГО ИСКУССТВА В ГОДЫ,
СОПРИКАСАВШИЕСЯ С ТАТАРСКИМ НАШЕСТВИЕМ**

Резюме

Татарское нашествие, очевидно, произвело основательные разрушения памятников архитектуры и искусства Венгрии. Оценка восстановления и восполнения их после ухода татар колеблется между двумя крайностями, согласно чему: энергичное восстановление разрушенного привело к количественному росту, к обновлению стилей и, согласно другому взгляду, восстановление преследовало лишь поспешное, быстрое восполнение разрушений и потерь. В настоящем исследовании автор констатирует, что оба мнения содержат отчасти правду, но лишь схематично. После 1241 года в отдельных жанрах искусства осуществляются различные тенденции, и они зачастую являются не столько следствием королевского намерения, а скорее последствиями общественно-политических изменений того времени. Этим можно объяснить в числе прочего успех более прогрессивного или более консервативного стиля, выход его на арену мировой культуры, и не в последнюю очередь вкрапление венгерского искусства в искусство соседних стран и параллельное с ними развитие.